

Дослідження природи краю
УДК 94 (477)

Ковальова І.Ф.

**ЗБЕРЕЖЕННЯ САМАРСЬКОЇ ТОВЩІ
ПІД ЧАС БУДІВНИЦТВА БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ**

У статті проаналізовано військово-політичні чинники природоохоронних дій уряду стосовно Самарських лісів наприкінці XVII ст.

Ключові слова: ліс, фортеця, охорона природи.

В статье проанализированы военно-политические причины природоохранных действий правительства относительно Самарских лесов в конце XVII в.

Ключевые слова: лес, крепость, охрана природы.

The article analyzes the political and military reasons for the government's protection of Samara forests in the late seventeenth century.

Keywords: forest, castle, nature protection.

Під назвою Самарської товщі в урядових документах та подорожніх описах XVI-XVII ст. фігурує величезний лісовий масив, який існував у басейні річок Самари, Вовчої та їх припливів і рештки котрого зараз відомі як Самарський ліс, що належить до Новомосковського лісництва Дніпропетровської області.

В процесі багаторічних археологічних досліджень новобудовної експедиції ДНУ, які супроводжувалися вивченням природного фону регіону за минулих часів співробітниками Інституту ґрунтознавства та фотосинтезу АН СРСР [3, с. 227-229], було запропоновано виділення Орільсько-Самарського межиріччя у так званий Передстеп – термін, вперше вживаний В. В. Докучаєвим [2] і запропонований пізніше для використання у працях І. Ф. Ковальової [6, с. 19-23] та В. А. Ромашка [8, с. 120-136].

Загальна площа басейну р. Самари становить 22600 кв. км; за шириною і особливостями ґрунтоутворення заплава р. Самари наближена до річок південного Лісостепу – Ворскли, Псла, Сули. Піщані тераси, в минулому цілком зайняті лісом, сягають завширшки від 2 до 5 км. Південніші за Самару такі широкі заплави із строкатими ґрунтами на алювіальних відкладеннях та лесовидних суглинках відсутні. Через припливи (р. Бик, Сухий та Кам'яний Торець) верхів'я Самари сполучається із Сіверським Дінцем, в той час як через гідросистему Вовчої – Гайчура – Мокрих та Сухих Яйли Присамар'я пов'язане із низинним Дніпром та Приазов'ям. Цим визначається особливе становище Присамар'я не лише в природному, а й у геополітичному сенсі як проміжної території, через яку пролягали міграційні та торгівельні шляхи із глибокої давнини, що позначилося й на археологічному матеріалі. За положенням на межі лісостепової та степової зон за часів протистояння кочового та

землеробського світів Самарська товща була заслоном від нападів кочівників із південного сходу, з часом – у XVII-XVIII ст. – відігравала роль природного прикриття, фланкуючого північний кордон земель Вольностей Запорозьких на лівобережжі Дніпра.

Оскільки Самарська товща своїм виникненням сягає фіналу льодовикового періоду (8-7 тис. до н. е.) і природознавчі дослідження на її площі надають підстави як для датування (давні торфовища), так і вивчення рослинності (пилковий аналіз) та фауни (палеозоологічні дослід), дещо затримаємося на цих питаннях.

Рельєф у нижній частині Присамар'я відповідає льодовиковій слабо розчленованій лесовій рівнині на неоген-палеогеновій основі, у верхній – представлений значно більш розчленованими терасами часів голоцену [4, с. 174]. Ґрунти різняться в залежності від мікрорельєфу: в долинах переважають чорноземно-лугові, солончакові; ближче до Дніпра – чорноземи на пісках, особливо між пониззям Самари та Орелі. Виключну важливість для відродження природного фону Присамар'я за козацьких часів має праця В. В. Докучаєва «Наши степи раньше и теперь». Із спостережень за співвідношенням лісових та степових ґрунтів та врахування вцілілих на кінець XIX ст. лісів В. В. Докучаєвим зроблено висновок, що давні ліси «Были разбросаны как и теперь, отдельными полосами и островками по высоким прибрежным нагорьям... где, с одной стороны, сливались с пойменными лесами, а с другой, в 1–10 верстах, редко больше от реки, сменялись черноземными степями» [2, с. 89, 108-109]. Д. І. Яворницький так описує ліси Присамар'я: «Самий ліс тягнеться по обох берегах річки близько 100 верст і складається з дуба, сосни, береста, клену, ясеня, липи, берези та інших. Ще збереглися сосни в обхваті 6 арш. (4.2 м) і дуби в 9 арш. (6.4 м)». Про багатство Присамар'я «діловим» лісом писали мандрівники XVII–поч. XVIII ст. [1; 7, с. 77-78].

За свідченням російського урядового посланця до Криму В. М. Тяпкіна дубові ліси «и прочие дровяные уголья» зникають лише на південь від Самари [9, с. 573]. Російський стряпчий Іван Коломнін, який наводить опис володінь запорозької Самарської паланки, відзначає: «дубравы и леса немалые», «сосняк, березняк и редкодуб». Вздовж р. Самари тягнуться «великие камыши» та болота, які утворювали «крепости болотные от неприятельского приходу» [5, с. 53-54]. У праці В. В. Докучаєва у складі дерев поійменовані: дуб двох видів, клен – трьох, ільм, ясень, береза, дика яблуня, груша, крушина. Підлісок складався з бересклету, гльоду, терну, шипшини, горіхових кущів. На піднесених місцях збереглися реліктові діброви.

Цьому рослинному різнобарв'ю відповідала фауна. З хижаків зустрічалися рись, вовк, лисиця, куниця-білодушка, горностай, тхір, видра, вихухоль, ласка. З пернатих відзначимо кілька різновидів орлів, яструбів, з типово лісових – тетерку, з водоплавних – лебедів, гусей, різні види качок тощо [2, с. 25, 121]. Про рибні багатства Самари склалися легенди, про них писали всі подорожні у цьому краї. Вони знайшли місце у діловодній документації

XVII–XVIII ст. Окремо треба визначити вкажемо на значення Присамар'я в якості головного в регіоні центру бджільництва, чому є багато підтверджень [1, с. 39].

Залишаючи поза розглядом кліматичні коливання давніх часів, які, до речі, вивчаються саме за дослідженнями відкладень торфовищ сучасного Самарського лісу, наведемо свідчення сучасників: XVII ст. характеризувалося погіршенням клімату у бік континентального, що позначилося на зниженні абсолютних показників температур взимку і зростаючою посухою влітку [1, с. 85]. Саме цими обставинами певною мірою пояснюються невдалі походи російсько-українських військ під командуванням кн. В. В. Голіцина у Степ під час Кримських війн 1687 та 1689 рр. Посуха сприяла суцільному випалу степу кримчаками, а коні після зимового сухого корму не отримали очікуваної зеленої паші. 1689 роком датовано повідомлення, яке надійшло до уряду з Богородицької фортеці: «От бескормицы и от много работы лошади у всех едва живы» [10, с. 117]. У джерелах зафіксовані маловодні періоди, коли рівень води у Дніпрі падав настільки, що струги з хлібними запасами, надіслані за розпорядженням уряду для Богородицької фортеці, дійшли лише до Таромської забори (район сучасного м. Дніпродзержинська). Комендант фортеці воєвода І. Г. Косагов віддає розпорядження: «хлебные запасы из стругов убавить в малые суда для того, что вода обмелела, а струги хлебом угружены допроводить до Самарского устья с поспешением, а с устья Самарского хлебные запасы возить будут ратные люди телегами, потому что в реке Самаре вода вельми мала и порожние струги вводит будет с нуждой» [10, с. 117].

Будівництво фортеці, відомої під назвою Богородицької, Богородичного міста, Нової Богородиці чи Новобогородицької фортеці, також Самарі, переслідувало, перш за все, створення надійного форпосту для ведення військових дій проти Кримського ханства у боротьбі з Високою Портою. Одночасно уряд отримував можливість нагляду за небезпечними для нього діями запорозьких козаків. Зауважимо, що останні це добре розуміли: зішлемося на свідчення стрільця Івашки Григор'єва про наміри запорожців: «Они де то место (Богородицьку фортецю – *І. К.*) очистят» [10, с. 164]. Зведення російської фортеці в Присамар'ї – найбільш обжитій і важливій у господарському сенсі частині запорозьких володінь, – не лише контролювало вільне пересування козацьких загонів, а й наносило суттєві господарські втрати. Уряд в особі царів Івана, Петра і царівни Соф'ї змушений був у грамоті Війську Запорізькому від 14 червня 1688 року давати пояснення як стосовно мотиву будівництва фортеці, так і гарантувати непорушність козацьких прав на володіння Присамар'ям: «...за предстательством пресвятыя Богородицы и за молитвами московских и киевопечерских чудотворцев, на реке Самаре для наивящего неприятелю утеснения и для защищения от их же неприятельского приходу на великороссийские и малороссийские города, а паче защищая самих вас, наших царского величества подданных, в Сече живущих, построить город и быти тому городу пристанищем нашим ратным людям и для складу всяких запасов впредь даст Бог воинского на Крым походу... будто тем строением право и вольности ваши были нарушены и в рыбных ловлях и в пасаках и в

звериных добычах учинились убытки, о чем вы подданому нашему гетману писали». Далі слідує обіцянка: «та на Самаре крепость в тяготу и во отнятие пожитков ваших не чем быти не имеет и права ваши и вольности нарушены никогда не будут». По завершенні війн із «крымскими людьми» уряд досить туманно обіцяє видати «указ милостивий о той Самарской крепости» [10, с. 112-113].

Сьогодні маємо низку праць, присвячених різним аспектам історії життєдіяльності Богородицької фортеці. Однак далеко не всі обставини, за яких відбувалося будівництво, отримали належне висвітлення. Поза розглядом залишилася так би мовити «природоохоронна» політика уряду, спрямована на збереження навкруги Богородицької фортеці її «споконвічного» природного оточення.

В першу чергу це стосувалося навколишніх лісів, оскільки будівництво потребувало великої кількості деревини, в першу чергу для житла. З листа воєводи Л. Р. Неплюєва про стан будівництва Богородицької фортеці дізнаємося, що «ратным людем для житья 170 изб двойных по 3 сажени изба, потолок кладен на 13-м венце... в них 3 лавки, на полковые припасы 3 сарая... рублены из струговых досок в длину по 17, поперег по 4 саж.». В цьому ж листі повідомляється про будівництво «50 изб двойной мерою» в полку воєводи Г. І. Косагова і перевезених з Кодацького острова «городових стінах та іншій деревині», серед котрої поійменовано розбиті човни-струги і байдаки. Ще більше деревини потребувало фортечне будівництво, зокрема мостів із надовбами на в'їздах, так звані «роскати» для гармат, рублені з стругових дошок амбари під військові припаси [10, с. 127-128]. Гостра необхідність у «діловій» деревині була тим більшою, що з перших днів будівництва у Богородицькій фортеці було налагоджено виготовлення човнів як для власних потреб, так і придатних для плавання морем. З цього приводу відоме звернення до російського уряду «Мартин Виноградного с товарищи» про надання їм дозволу на проживання у Богородичному посаді та виготовлення різних човнів. У листі від 29 листопада 1688 р. до гетьмана І. Мазепи, котрий безпосередньо опікувався будівництвом, доручається: «а лес к тому струговому делу дать в новом Богородицком городе старых стругов, а под швы тех стругов... дать им в наших малороссийских городах в полтавском полку, где они такой лес отыщут». Гетьман повинен був забезпечити доставку деревини [10, с. 114].

Виникає питання – чому не використовувалися славнозвісні лісові масиви Присамар'я, котрі оточували Богородицьку фортецю і складалися з найкращих для будівництва та виготовлення човнів порід дерев? Відповідь на нього знаходимо в указах та листуванні уряду із відповідальними за будівництво особами. Ще на стадії проектування фортець Самарської лінії (1682-1686 рр.) було сформульовано загальну концепцію використання Самарської товщі в якості природного кордону, яка послідовно втілювалася у життя. Головною мотивацією такого піклування про ліси була надія уряду на затримання просування татарської кінноти через непрохідні хащі до бродів (переправ) через річку Самару, що чітко позначено у нижченаведених джерелах. Так, у царській

грамоті «от великих государей (далее полный титул) на Самар в Новый Богородицкий город боярину нашему и воеводе Ив. Фед. Волинскому с товарищи» детально позначено, де слід «на хоромное строение леса сечь», які «мелкие леса для дровяного сечения» отвести для нужд жителів. Головне ж: «... надобных лесов в пристойных местах вверх и вниз по Самаре реке по обе стороны, также и на устье, которые надлежат к обороне от неприятельских приходов сечь и пустошить отнюдь не велено, остерегая того накрепко, чтобы за пустошением тех лесов неприятельским приходом удобного пристанища не учинили и бродов чрез Самарь реку не обозначили» [10, с. 115].

В листуванні 1688 р. з урядом стосовно обрання місця для будування Новосергіївської фортеці – другої в Самарській лінії – воевода І. Ф. Волинський враховує попередній досвід: «усмотрев я холоп ваш место, где быть городу вверх по Самаре реке на урочище Сороке Байраках, выше Вольного брода, самое угодное и оборотистое и крепкое у вод и у лесов и у сенных покосов и у ровных и у хлеботородных полъ» [10, с. 149] і далі: «А от города к реке Самаре против города по обеим сторонам реки лес большой и учинен заповедник». Такі ж природні умови визначали обрання місцем будівництва в майбутньому третьої з фортець Самарської лінії – на річці Бик, лівій притоці Самари [10, с. 406].

Підводячи підсумки вищерозглянутому, можемо констатувати військово-політичні чинники природоохоронних дій царського уряду стосовно лісів Самарської товщі. Однак визнання цього ніякою мірою не применшує тієї безсумнівної користі від втручання і постійного опікування уряду станом самарських лісових масивів, які захистили їх від зведення вже за часів будування Богородицької та Новосергіївської фортець. На жаль, в наступні часи ліси вздовж річки Самари зазнали важких втрат і зберігаються нині лише завдяки ентузіазму і самовідданій праці вчених-лісоводів та працівників Новомосковського лісництва.

Бібліографічні посилання:

1. Боплан Г. Л. Описание Украины / Г. Л. Боплан. – К., 1990.
2. Докучаев В. В. Наши степи раньше и теперь / В. В. Докучаев. – М., 1953.
3. Иванов И. В. Развитие почв и экологическая оценка изменения природных условий юга Украины в среднем и позднем голоцене / И. В. Иванов, И. Ф. Ковалева // История развития почв в голоцене. – Пушино, 1984.
4. Иванов И. В. Развитие черноземов юга Русской равнины / И. В. Иванов, С. В. Губин, И. И. Скрипниченко, И. Ф. Ковалева // Эволюция и возраст почв СССР. – Пушино, 1986.
5. Кириков С. В. Человек и природа восточноевропейской Лесостепи в 10 – нач. 19 вв. / С. В. Кириков. – М., 1979.
6. Ковалева И. Ф. История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке. Дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.06 – археология/ Ин-т археологии АН УССР. – К., 1987.
7. Мюллер Л. Польские, лифляндские, московские, шведские и другие истории / Л. Мюллер // Россия. – Л., ГПБ им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. – Ф. 13, оп. 7, д. 11.

8. Ромашко В. А. Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья Степи и Лесостепи левобережной Украины на рубеже 2–1 тыс. до н. э / В. А. Ромашко // Проблемы археологии Поднепровья. – Д., 1986.
9. Статейный список Василя Михайлова, сына Тяпкина. Писан в Царево-Борисовом городке // ЗООИД. – Одесса, 1850.
10. Яворницький Д. І. Твори у 20-ти томах. Том 3, книга 1 / Д. І. Яворницький. – Київ-Запоріжжя, 2008.

Надійшла до редколегії 18.04.2012 р.